

УДК 343.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.7>

ДЕТЕРМІНАНТИ, ЯКІ ОБУМОВЛЮЮТЬ ВЧИНЕННЯ ГЕНОЦИДУ

Гальцова О.В.,
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичного інституту,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6018-0486

Фівкін П.М.,
полковник,
начальник кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичного інституту,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0003-6924-0811

Гальцова О.В., Фівкін П.М. Детермінанти, які обумовлюють вчинення геноциду.

У статті досліджуються детермінанти, які обумовлюють вчинення злочину геноциду. Наголошується, що внаслідок багатьох війн та збройних конфліктів, що мали місце у світовій історії, відбувалися масові вбивства цивільного населення за їх національною або релігійною ознакою та визнані спільнотою як геноцид. Указуються які суспільно небезпечні наслідки вчинення геноциду, що визнаний одним із найтяжчих кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку: смерть мільйонів цивільного населення, щоб відновити яке необхідні десятиліття; знищення культурної спадщини корінних народів, їх мови, релігії, історії, викликає тривалі конфлікти та нестабільність та ін. Аналізується міжнародне та національне законодавство, у якому геноцид визнається кримінально протиправним діянням. Констатується, що міжнародно-правове регулювання запобігання злочину геноциду та запровадження кримінальної відповідальності за геноцид у більшості країн світу не завадило новим випадкам його вчинення після Другої світової війни. Звертається увага на важливості встановлення та з'ясування детермінант, які обумовлюють вчинення геноциду, що допоможе визначити дієві заходи його запобігання та захистити людство та міжнародний правопорядок від цієї екзистенційної загрози. Досліджуються думки фахівців щодо поняття детермінації злочинності як однієї з центральних проблем кримінології. Робиться висновок, що лише окремі вітчизняні науковці-кримінологи в своїх наукових працях фрагментарно здійснили спробу та проаналізували, що обумовлює скоєння злочину геноциду. Автори наголошують, більш доречним є встановлення детермінант вчинення геноциду, які пов'язані з державою та її політикою, оскільки саме вони мають вирішальний вплив на конкретну особу – суб'єкта кримінального правопорушення. Науковцями виокремлюються наступні детермінанти, які обумовлюють вчинення геноциду: соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні, усі вони перебувають між собою у певному взаємозв'язку та кожна з них складається із різноманітних чинників.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку геноцид, детермінація злочинності, детермінанти геноциду, соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні детермінанти, запобігання геноциду.

Haltsova O.V. Fivkin P.M. Determinants that cause the commission of genocide.

The article examines the determinants that determine the commission of the crime of genocide. It is emphasized that as a result of many wars and armed conflicts that have taken place in world history, mass killings of civilians on their national or religious grounds occurred and were recognized by the community as genocide. The socially dangerous consequences of committing genocide, which

is recognized as one of the most serious criminal offenses against peace, security of humanity and international law, are indicated: the death of millions of civilians, to restore which takes decades; the destruction of the cultural heritage of indigenous peoples, their language, religion, history, causes prolonged conflicts and instability, etc. The article analyzes international and national legislation, in which genocide is recognized as a criminally unlawful act. It is stated that international legal regulation of the prevention of the crime of genocide and the introduction of criminal liability for genocide in most countries of the world did not prevent new cases of its commission after World War II. Attention is drawn to the importance of establishing and clarifying the determinants that determine the commission of genocide, which will help determine effective measures to prevent it and protect humanity and the international legal order from this existential threat. The opinions of specialists on the concept of criminality determination as one of the central problems of criminology are studied. It is concluded that only some domestic criminologists in their scientific works have fragmentarily attempted and analyzed what determines the commission of the crime of genocide. The authors emphasize that it is more appropriate to establish the determinants of the commission of genocide, which are related to the state and its policy, since they have a decisive influence on a specific person - the subject of a criminal offense. Scientists identify the following determinants that cause the commission of genocide: sociological, political-ideological, and socio-economic, all of which are interconnected and each of which consists of various factors.

Key words: criminal offenses against peace, security of humanity and international legal order genocide, determination of crime, determinants of genocide, sociological, political-ideological and socio-economic determinants, prevention of genocide.

Постановка проблеми. Багато війн та збройних конфліктів, що мали місце у світовій історії, нерідко призводили до масових убивств цивільного населення за їх національною або релігійною ознакою. Одним із найбільш приголомшливих після Другої світової війни для людства, стали факти про масове знищення єврейського народу (Голокост). Це було невід'ємною частиною політики нацистського режиму Німеччини, яка ґрунтувалася на тоталітарній, расистській ідеології, спрямованій на створення «арійської расової спільноти».

Усе це викликало необхідність затвердити проєкт Резолюції 180 (II) від 21 листопада 1947 р. Генеральної Асамблеї ООН, що «...геноцид є міжнародним злочином, який тягне за собою національну та міжнародну відповідальність окремих осіб і держав» [1] та обумовило прийняття Конвенції ООН 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» [2]. У подальшому міжнародно-правові норми про відповідальність за злочин геноцид були імплементовані в кримінальне законодавство понад 90 країн світу та Римський статут Міжнародного кримінального суду. Не є виключенням й вітчизняне кримінальне законодавство, у якому відповідальність за геноцид закріплено в ст. 442 Кримінального кодексу України 2001 р. (далі – КК).

На нашу думку, наявність кримінально-правової заборони геноциду обумовлено тим, що дане суспільно небезпечне діяння ставить під реальну загрозу існування окремі групи людей, адже спрямоване на їх повне або часткове знищення за національною, етнічною, расовою, релігійною або іншою ознакою. Історії людства відомі факти геноциду, які призвели до смерті мільйонів цивільного населення, для відновлення якого були необхідні десятиліття. Також геноцид знищує культурну спадщину корінних народів, їх мову, релігію, історію та призводить до тривалих конфліктів і нестабільності на континенті й тому визнається одним із найтяжчих кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Відтак, за геноцид як найбільш небезпечне кримінальне правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку:

відповідальність за його вчинення настає незалежно від часу його вчинення (як у мирний, так і у воєнний час) (ст. I Конвенції ООН 1948 року «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»);

за його скоєння не застосовується строк давності (Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р.);

притягнення до кримінальної відповідальності здійснюється Міжнародним судом ООН, Міжнародним кримінальним судом, Спеціальними кримінальними трибуналами та системою національних судів (ст. IX Конвенції ООН 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»);

відповідальність осіб, які винні в геноциді, настає за міжнародним правом незалежно від того, чи передбачена така відповідальність за національним законодавством країни;

особи, які вчинили геноцид притягуються до відповідальності незалежно від того, чи є вони посадовими особами держаних органів, чи ні, та якщо вони мають спеціальний імунітет у державі (ст. IV Конвенції ООН 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»).

Проте незважаючи на прийняття та підписання Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, а також імплементації в кримінальне законодавство більшості світу відповідальності за геноцид, як указують події в світовій історії, це не завадило здійсненню його нових випадків після Другої світової війни. Наприклад, Камбоджа (1975- 1979 р.р.); Руанда (1994 р.); колишній Югославії (1995 р.); Судан (2004 та 2007 р.р.), Ірак та Сирія (2016 р.) та ін.

Повномасштабне вторгнення в 2022 р. в Україну відкрило світовому співтовариству чергові факти геноциду українського народу. Зокрема, йдеться про жорстокі та масові вбивства чоловіків, жінок, дітей, літніх людей, тортури – фізичні та моральні, зґвалтування матерів на очах у дітей і навіть дітей. Масові поховання тіл українців, намагання спалити їх тіла, щоб приховати вчинені злочини вчинені російськими окупантами мирних жителів, усе це стало відомо після звільнення Збройними силами України Київської області (Буча, Ірпінь, Ворзель), Ізюм (Харківська область) та ін., які офіційно були підтверджені міжнародними інституціями ООН та викладені в Заяві Комітету з питань правової політики щодо фактів геноциду українського народу [3].

Метою дослідження є встановлення та з'ясування детермінант, які обумовлюють вчинення геноциду як найбільш небезпечного кримінального правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку від цієї екзистенційної загрози.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню геноциду присвячена низка фундаментальних праць вітчизняних науковців та кримінологів, такі як: Андрушко А.В. [4], Андрухів О.І. [5], Басиста І.В., Власова Н.П., Стратонов В.М. [6], Бойко І.В. [7], Вишнякова А., Птащенко Д. [8], П.Л. Фріс [9] та ін. Проте особливої актуальності набуло з'ясування детермінант, які призводять до вчинення геноциду. Оскільки як ми вказували раніше, не припинилися після Другої світової війни нові масові злочини проти цивільного населення за їх національною чи релігійною ознакою.

Детермінація злочинності є однією з центральних проблем кримінології, з'ясування якої дозволяє розробити ефективні заходи запобігання злочинності й була предметом досліджень багатьох сучасних вітчизняних науковців, таких як, Головкін Б.М. [10], Закалюк А.П. [11], Медицький І.Б. [12] та ін.

Так, на думку Головкіна Б.М. «... детермінація злочинності – це відношення, взаємозв'язок та взаємодія між явищами, процесами, станами, подіями суспільного життя, що породжують та зумовлюють злочинність. Детермінація злочинності складається із таких основних елементів, як причини, умови, кореляти» [10, с. 275]. Закалюк А.П. визначає детермінацію як «...зв'язок, що включає різні функції та залежності спричинення, опосередкування та обумовлення. Серед детермінантів важливішими щодо впливу є причини (спричинення) та умови (обумовлення)» [11, с. 191]. Медицький І.Б. розглядає наступні основні підходи до розуміння причин злочинності у вітчизняній кримінології (кондиціоналістський, традиційно-діалектичний, інтеракціоністський) [12, с. 9–11].

Виклад основного матеріалу. Як ми вказували з'ясування детермінантів вчинення геноциду є вкрай важливим. Лише окремі вітчизняні науковці-кримінологи у своїх наукових працях фрагментарно здійснили спробу та проаналізували, що обумовлює скоєння злочину геноциду. На їх думку, вони зводяться до концепції поділу факторів злочинності на три групи: а) соціально-політичні; б) соціально-економічні; в) біосоціальні. Автори вважають, що на відміну від загальнокримінальної злочинності, де можна виділити вплив конкретного з цих факторів у вчиненні відповідного злочину(нів), злочин геноциду обумовлюється, як правило, сукупністю різних факторів [9, с. 1.3]. Зокрема, слушним є їх твердження, що це складним завданням, адже на відміну від дослідження факторів, які обумовлюють вчинення злочину конкретною особою, в даному випадку слід вивчати фактори, що стосуються держави як такої, її правових інститутів, політичного режиму та т. ін. [9, с.1.11]

Ми погоджуємося із П.Л. Фрісом та вважаємо доречним встановити детермінанти вчинення геноциду, які пов'язані з державою та її політикою, оскільки саме вони, нашу думку, мають вирішальний вплив на конкретну особу – суб'єкта кримінального правопорушення. Отже, на наш

погляд, необхідно виокремити наступні детермінанти, які обумовлюють вчинення геноциду, це: соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні. Розглянемо їх.

Зазначимо, що дослідження причин вчинення геноциду на соціологічному рівні є новим і перспективним напрямком, який, лише починає набувати актуальності серед дослідників. Саме міждисциплінарні дослідження можуть сприяти формуванню нових підходів до запобігання геноциду та подолати його негативні наслідки [13, с. 27]. У західній науці соціологія геноциду представлена працями Зигмунда Баумана, Гелен Фейн, Клавдії Кард, Мартина Шоу, Френка Чалка та інших, здебільшого американських соціологів(инь).

На наше переконання, дослідження *соціологічних* детермінант вчинення геноциду вимагає встановлення тих глибинних процесів, що відбуваються у свідомості та житті членів суспільства. Зокрема, необхідно визначити яким є суспільний рівень суспільства та наскільки воно є цілісним утворенням людей, які мають спільні зв'язки між собою чи мають спільну територію, культуру, релігію тощо, як вони взаємодіють один з одним. Іншою, не менш важливою складовою соціологічної детермінанти є визначення світоглядів, цінностей та норм, які є спільними для суспільства.

Усе це дає підстави дійти висновку чи є суспільство свідомим, яке проявляється у: шанобливому ставленні до інших етнічних, расових, релігійних або інших груп; активній громадській позиції членів соціуму в житті суспільства; гуманності суспільства і такому, що не пропагує суспільну нерівність, коли одна група вважається вищою за іншу або чи не поширюються думки про панування певних груп над іншими за етнічними, расовими, релігійними ознаками та вважаються неповноцінними внаслідок «історичних», «релігійних» причин; члени суспільства не є його «спостерігачами», а активні та такі, що наділені відчуттям справедливості й відповідальності, толерантністю до інших та готовими допомагати один одному; однакових можливостях реалізації прав та свобод усіма членами суспільства; непримиримість до будь-яких проявів форм агресії та ворожнечі та ін.

Отже, *соціологічними детермінантами, які обумовлюють вчинення геноциду* можуть бути: несвідомість та пасивність членів суспільства, які не цікавляться політичним життям країни; байдужість до рішень, які приймаються державою у багатьох сферах його життєдіяльності; відсутність або небажання критично мислити на політичні, економічні, соціальні події, які відбуваються у державі та суспільстві; правовий нігілізм населення; відсутність особистої відповідальності за події в суспільстві; низька політична та культурна свідомість членів суспільства – коли уявлення в їх свідомості про політику, політичну систему, політичні процеси та явища в державі є викривленими й ґрунтуються виключно на суспільній нерівності та пануванням однією групою над іншою за етнічними, расовими, релігійними ознаками, та які не засуджуються більшістю членами суспільства.

Є важливим розуміти, що соціологічні детермінанти, які обумовлюють вчинення геноциду перебувають у постійному взаємозв'язку з *політико-ідеологічними* детермінантами. Як свідчать низка досліджень, нерідко геноцид має місце під час війн або збройних конфліктів в умовах *політичної нестабільності*, коли органи державної влади є ослабленими. Найбільш численні випадки винищення цивільного населення за їх національною, релігійною чи іншою ознакою здійснювалися, зазвичай, *авторитарними* чи *тоталітарними* керівниками країни та є одним із способів знищення політичних опонентів та зміцнення своєї влади.

Особливо наголосимо на *ідеологічному* чиннику, який серед політико-ідеологічних детермінант геноциду є визначальним, оскільки саме він призводив до особливо жорстоких війн та дій військових та є тією рушійною силою геноциду.

Більшість фахівців погоджуються, що саме ідеологія відіграє головну роль у геноциді, тому її слід розглядати як важливу спонуку, оскільки поведінка людей значною мірою зумовлена їхньою культурою та цивілізацією, а ще – ідеологією, якої вони дотримуються у вузькому сенсі. Саме ідеологія доносить людям щось про сучасний стан їхнього суспільства (а часто і в цілому світі) і підказує, як діяти, щоб досягти бажаних результатів у майбутньому та задає напрямки і значення. Відповідно, вважають дослідники, потреба у (новій) ідеології загалом зростає, коли держава і суспільство вступають до періоду політичних, економічних та суспільних змін. Наприклад, серйозні кризи, революції або (громадянські) війни породжують багато нових феноменів і тенденцій, коли фундаментально змінюються суспільні взаємини. Автори справедливо вказують, що ідеологія може мати вплив на дуже широке коло людей з усіх суспільних груп [14, с. 73-74]. Тому коли доходить до актів геноциду, ідеологія продовжує слугувати легітимізації, раціоналіза-

ції та виправданню геноцидального процесу. І нарешті, ідеологія надає всім виконавцям геноциду загальне, більш чи менш засвоєне ними відчуття наряду, сенсу і мети, незалежно від їхніх персональних мотивацій, думок і почуттів, вони неподільно пов'язані з комплексом колективних заходів, що мають на меті позбутися певної категорії людей. Відтак, наявність певних ідеологій або переконань, не тільки легітимізують геноцид, але й посилюють його [14, с. 76, 79].

Дослідники справедливо указують, що сучасна ідеологія РФ містить націоналістичні, імперіалістичні, та авторитарні елементи, яка спрямована на розширення свого політичного впливу за рахунок інших народів та завойованих нею територій, в основі якого лежить переконання про «богообраність» та «вищість» власної нації над іншими та фактично є виправданням агресивної зовнішньої політики держави [15, с. 82].

Хочемо звернемо увагу, що саме ідеологічний чинник вплинув на початок повномасштабного вторгнення в Україну. Кремлівські пропагандисти та політики визначають її причиною «денацифікацію»; або, що це війна не з Україною, а з НАТО та США; чи це боротьба з «терористами» на окупованих територіях тому називають війну «священною», виправдовуючи, тим самим, з моральної точки зору причину чому вони змушені вбивати українців, зокрема цивільних.

Окремо звернемо увагу на *пропагандистський чинник* серед політико-ідеологічних детермінант. На жаль, держава-агресор створює й підтримує середовище, в якому геноцид не тільки толерується, але й заохочується.

Починаючи з 2014 року, Україна була №1 на усіх російських телеканалах, і саме ця масовість вплинула на свідомість людей [16]. Зокрема, спочатку відбувалася систематична трансляція репортажів про «звірства карателів фашистської хунти» на телевізійних каналах РФ; створювалися відеосюжети про українську владу у відредагованому виді, з відривом від контексту; поширювалися в соціальних мережах підроблені фотографії, які, начебто, демонструють наслідки «звірств», що відбуваються в Україні; здійснювалася маніпуляція технологіями та створення такого інформаційного середовища, яке призвело до зомбування населення [17].

До того ж пропагандисти займають ключові високооплачувані посади в політичній, журналістській чи релігійній сферах, мають монополічний контроль за інформаційним простором, що свідчить про підтримку таких пропагандистів державою [18, с. 79]. Тому висловлювання, які висловлюють відомі лідери, громадські чи державні діячі, актори, журналісти та поширюють їх на популярних ЗМІ, що є їм підконтрольними є невід'ємною частиною державної політики пропаганди. Вони здатні негативно вплинути та переконати аудиторію у тому, що насильство та знищення проти цієї групи населення є виправданим.

Отже, пропаганда як один з чинників політико-ідеологічної детермінанти є скоординованою політикою держави, що має серйозний і рушійний вплив на свідомість людей, створює підґрунтя для знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп, їхніх інституцій, культури, мови та особистості шляхом розпалювання ненависті. Адже особи, які не втручаються та мовчки спостерігають за агресивною політикою держави, що призводить до масових вбивств та винищення населення за його національною чи релігійною ознакою, в певному сенсі сприяють цьому.

Соціально-економічні детермінанти вчинення геноциду також пов'язані з соціологічними та політико-ідеологічними детермінантами. Серйозні проблеми в економіці, такі як інфляція, санкції, політична та економічна ізоляція, низький рівень життя, постійне зубожіння населення є одними з найбільш поширеними чинниками економічного характеру. Також вплинути на це можуть невдалі реформи у сфері економіки, які призводять до руйнування цілих галузей економіки, їх занепаду, постійна політика тиску на малий або середній бізнес або суттєве обмеження прав на зайняття певними видами підприємницької діяльності, зосередження значних майнових комплексів лише у певній «категорії» громадян, відсутність соціальних програм для захисту вразливих верств населення, неможливість доступу до природних ресурсів населення, призводить до високої нерівності та соціальної напруженості в суспільстві, дискримінації та намаганням знайти «винних» у цих проблемах. При цьому провина за це покладається не на політику держави, а на певну національну чи релігійну групу, щоб спровокувати насильство та геноцид. Також невіршені етнічні, релігійні чи расові упередження, які мають довготривалий характер є ще одним із чинників соціально-економічного рівня, які обумовлюють вчинення геноциду.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного аналізу, зазначимо, що в науковій літературі не розглядалися детермінанти вчинення геноциду, які пов'язані з державою та її політикою. Лише окремі вітчизняні кримінологи в своїх дослідженнях указали на необхідність вивчити

фактори, що стосуються держави як такої, її правових інститутів, політичного режиму. У нашій роботі ми встановили детермінанти вчинення геноциду, які безпосередньо пов'язані з державою та політикою, що вона здійснює. Вважаємо, якщо політика держави не спрямована на збереження стабільного міжнародного правопорядку, а, навпаки, є такою, що створює підґрунтя для знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп, їхніх інституцій, культури, мови та особистості шляхом розпалювання ненависті, усе це може заподіяти серйозний і рушійний вплив на свідомість особи та призводить до вчинення геноциду.

Домінуючими детермінантами, які пов'язані з державою та її політикою й у кінцевому рахунку обумовлюють вчинення геноциду, є: соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні, які перебувають між собою у певному взаємозв'язку.

Соціологічними детермінантами, які обумовлюють вчинення геноциду можна визнати: невідомість та пасивність членів суспільства; відсутність або небажання критично мислити на політичні, економічні, соціальні події, які відбуваються у державі та суспільстві; правовий нігілізм населення; відсутність особистої відповідальності за події в суспільстві; низька та викривлена політична та культурна свідомість членів суспільства про політику, політичну систему, політичні процеси та явища в державі та ін. Політико-ідеологічними детермінантами, які є визначальними вчинення геноциду на державному рівні є: політична нестабільність або перебування країни в стані війни або збройних конфліктів; авторитарний або тоталітарний режим правління; наявність ідеології та пропаганди, як скоординованої політики держави, які пропагують нетерпимість до національних, етнічних, расових або релігійних груп, їхніх інституцій, культури, мови та ін. Соціально-економічними детермінантами, які зумовлюють вчинення геноциду є: відсутність реформ в економіці; інфляція, що призводить до зuboжіння населення; політична та економічна ізоляція; зосередження значних майнових комплексів та природних ресурсів у певної «категорії» громадян; відсутність соціальних програм для захисту вразливих верств населення, що викликає прагнення найти «винних» у даних соціально-економічних проблемах.

Таким чином, соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні детермінанти на рівні держави та її політики в своїй сукупності обумовлюють вчинення геноциду. Проте вони не є вичерпними, до них можуть бути віднесені й інші детермінанти, які безпосередньо пов'язані з особою – суб'єктом кримінального правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Резолюції II сесії ООН 1947 р. URL: <https://www.un.org/ru/ga/2/docs/2res.shtml>.
2. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього: Генеральна Асамблея ООН від 11.12.1946 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
3. Заява Комітету з питань правової політики щодо фактів геноциду українського народу. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221294.html>.
4. Андрушко А.В. Порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних держав про відповідальність за геноцид. Електронне наукове видання *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 788-809. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.117>.
5. Андрухів Правова природа геноциду: історія та практика кваліфікації злочину. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 3-10. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.1>.
6. Басиста І.В., Власова Н.П., Стратонов В.М. Перспективи та невідворотності відповідальності за вчинення військових злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. *Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph*. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. С. 25–72. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-2>. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6478>.
7. Бойко І.В. Норми міжнародного права щодо запобігання вчинюваних Російською Федерацією злочинів геноциду у війні проти України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 79, ч. 2. С. 308–315. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.48>.
8. Вишнякова А., Птащенко Д. Публічні заклики до геноциду: особливості нормативної конструкції в міжнародному кримінальному праві та кримінальному законодавстві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. Вип.125(1). С. 74-80. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/1.125-13>.

9. Фріс П. Загальні підходи щодо факторів, які обумовлюють злочин геноциду. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Івано-Франківськ. 2024. Вип. 65. С. 1.1-1.11. URL: <https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/23016/1/2024.65.1.fris.pdf>.
10. Головкін Б.М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 1. С. 274–280. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.55>.
11. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
12. Медицький І.Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави: *монографія*. Івано-Франківськ, Львів: Держ. ун-т внутр. справ, Прикарпат. юрид. ін-т., 2007. 214 с.
13. Ганна Самчук, Ольга Безрукова Соціологія геноциду: український досвід та виклики осмислення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2025. (1). С. 25–42. DOI <https://doi.org/10.15407/sociology2025.01.025>.
14. Тон Зваан Геноцид. Вступ до проблеми. *Україна модерна*. 2008. № 2. С. 61-81. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/13/3_UM_13_Doslidzennia_Zvaan.pdf.
15. Лоза ВО. Політична і суспільна практика ідеології рашизму як вагомий чинник глобальної дестабілізації. *Політологічний вісник*. 2024. №. 92. С. 81–87. DOI: <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2024.92.81-88>.
16. Заклики до геноциду українців та воєнних злочинів: дослідники зафіксували 151 причетну особу. URL: <https://suspilne.media/crimea/951319-borotba-z-rusofobieu-v-kievi-obgovorili-pitanna-rosijskoi-propagandi-ta-zaklikiv-do-genocidu-ukrainciv/>.
17. Пропаганда спрямована на розпалювання національної та міжнаціональної ворожнечі: проблеми визначення та протидії. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyni-strategii/propaganda-spryamovana-na-rozpalyuvannya-nacionalnoi-ta>.
18. Геноцид в Україні: юридичний аналіз. URL: https://krymbezpravil.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/Henotsyd_v_Ukraini_YUrydychnyy_analiz_final.pdf.